

Я.В. Пиличук

КУМАНИ ТА КИПЧАКИ НА КОРДОНАХ УГОРЩИНИ

Відносини кипчаків та куманів з Угорським королівством є популярною темою угорської та румунської історіографії. Історії Куманської єпископії присвячені студії Ф. Соломона, Л. Маккіа, В. Спінея, І. Князького [Solomon 1999; Makkia 1936; Spinei 2003; Spinei 2009; Князький 1988]. Загальний огляд історії кочівників Північно-Західного Причорномор'я здійснили А. Палочі-Хорват, П. Діакону та А. Добролюбський [Paloczki-Horvath 1989; Diaconu 1978; Добролюбский 1986]. У цій студії ми спробуємо встановити, коли саме кумани та кипчаки вийшли на кордони Угорщини, а також локалізуємо територію Куманської єпископії.

Кунам приписують трансільванський похід 1068 р., який здійснив Озул. Під час цього походу кунам допомагали влахи, котрі провели кочівників через перевал Мезеш [Spinei 2009, 117–118]. Автор Пожонської хроніки та Шимон Кезаї вважали, що місцевості до фортеці Біхар спустошили бесси, тобто бесеньйо (печеніги). Автори Будської та Дубницької хроніки, а також Януш Туроці вказують, що це здійснили куні. Генріх з Мюгеляна взагалі називав нападників татарами [Spinei 2009, 118].

І. Князький стверджує, що термін *кун* вживався щодо племен, які розселилися між Доном та Волгою, і пов'язував їх із *“Чорною Куманією”* та *“дикими половцями”* [Князький 1996, 47]. В. Шушарін вбачає у кунах східних кочових сусідів Угорщини. Б. Кошаньї вважає кунів огузами. Д. Паулер стверджує, що куні, які атакували Трансільванію у 1068 р., були печенігами [Шушарін 1997, 326]. Зважаючи на те, що апогей печенізької активності на Балканах припадає на 70–80-ті рр. XI ст., кунів угорських джерел логічно ототожнити саме з печенігами. Рушити на Угорщину їх мала змусити активність огузів, які взимку 1064/1065 рр. атакували Фракію [Spinei 2009, 115–116]. Огузи після

цієї поразки мігрували до Русі, й у 80-х рр. XI ст. більша їхня частина почала служити київським, переяславським та волинським князям. Пізніше вони стали відомі як *“чорні клобуки”* [Тайди 2005]. Ті, що бажали стати воїнами у війську ромеїв, оселились у Македонії і служили в допоміжних військах імперії [Spinei 2003, 192–193]. Хан Кутеск, за припущеннями Д. Паулера та В. Шушаріна, був печенігом [Шушарін 1997, 327]. Значна кількість печенігів мігрувала на територію Угорського королівства [Paloczki-Horvath 1989, 38]. Печеніги були остаточно переможені ромеями та куманами під Левуніоном у 1091 р. [Spinei 2009, 120].

Тільки похід кунів 1091 р., який здійснив хан Копульх, син Крула (Кола), можна ідентифікувати з кипчаками-куманами. Проте вони були розбиті на Тисі та Дунаї. У битві загинув бек кунів Акуш [Шушарін 1997, 328]. У 1095 р. Котза був переможений під Адріаноподем. Поразки, яких зазнали кумани від Ласло I та Олексія I Комніна, переконали їх шукати здобичі не на західному кордоні *Дашт-і Кипчак*, а на Русі [Комніна 1965; Spinei 2003, 250; Князький 1988, 23]. Кумани згадувались візантійськими джерелами як союзники сербів та угорців у боротьбі проти експансії Комнінів у середині XII ст. Вони були складовою частиною військ Іштвана III і брали активну участь в обороні Серемшага та міста Зевгмін [Бибиков 1981]. Активізацію куманів як самостійної сили у регіоні ми можемо спостерігати тільки у середині та останній чверті XII ст. [Бибиков 1981].

Процес інтеграції куманів в угорське суспільство почався у першій половині XIII ст., коли угорські католицькі місіонери почали масово навертати куманів до християнської віри. Можливо, цьому сприяла політична воля ханів Бортца та його сина Мемброка [Осіп'ян 2005, 4–5]. Бортц і Мемборк орієнтувались на Угорщину

[Голубовский 1884, 169]. Цей кипчацький вождь був відомий в джерелах ще як **Wog-cinīs**. П. Голден вважає, що його могли звати **Bars**, **Borc** або **Burc** [Голден 2008, 326]. О. Осіп'ян дотримується думки про те, що його звали Борис, проте поряд із християнським іменем вживає язичницьке ім'я Бортц [Осіп'ян 2005, 5]. М. Гаркавец на основі філологічних даних називає Бортца Буртчі (Буртч) [Гаркавец, Куманский язык; Spinei 2008, 425].

Єпископом Грана Робертом були хрещені хан Бортц, його син Мемброк та кумани у кількості 15 тисяч [Осіп'ян 2005, 4]. Дані джерел дозволяють стверджувати, що куманам бракувало єдності напередодні монгольського завоювання. Галицько-Волинський літописець згадував про участь Бейбарса (Багубарса) у боротьбі за Галич на боці мадярського короля Ендре II, а Котян був союзником Романовичів [Голубовский 1884, 168–169; Головка 2006, 302].

Про те, що не всі кумани підтримували Котяна, свідчать успіхи католицької пропаганди. На землях куманів була утворена **Куманська єпископія** [Князький 1988, 26–27]. Можна зробити припущення, що кумани-католики використовувались угорцями як федерати проти інших куманів та кипчаків. Становище Бортца та Мемборка мало бути подібним до того, яке мали хани та беки "**чорних клобуків**" на Русі. Їхні люди служили у допоміжних військах.

Однак супротивники Арпадовичів також використовували допоміжну кипчацьку кінноту. Так, у 1202 р. поблизу Белграда та Бранічева військо короля Емеріха зіткнулося із загонами хана Губана (Кобана) [Павлов 2000]. Три куманські вожді дали бій війську коміта Йоахіма поблизу Відіна [Vasary 2005, 58–60].

Згадка угорського джерела про Губана (Кобана Урусобича) є непрямим доказом того, що участь у болгарських справах цікавила Урусобичів. Цю династію зазвичай асоціювали з лукоморським вождівством кипчаків [Павлов 2000; Zimonyi 2007]. До нього також відносили Данила Кобяковича [НПЛ 1950, 61–62]. Втім Г. Федоров-Давидов таки припускав можливість історичності цієї особи [Федоров-Давидов 1966, 226]. Й. Гаммер-Пургшталь вважав, що Данила по батькові звали Котякович (Котянович) [Hammer-Purgstall 1840, 87]. Однак свідчення галицько-волинського лі-

тописця вказують на протилежне. Ним згадується якийсь Данило, але у зв'язку з подіями 1183 р. і по батькові [Ипатьевская... 1962, 632]. Таким чином, остання згадка про "лукоморських половців" датована саме 1193 р., коли вони приходили на Русь для того, щоб укласти мир [Ипатьевская... 1962, 676; Плетнева 1990, 150]. Тільки в угорських документах можна знайти натяк на продовження кипчаками зовнішньополітичної активності. У 1202 р. куманські загонами разом з Ольговичами та Ростиславичами здобули Київ [Лаврентьевская... 1962, 418; Головка 2006, 234].

Одночасно з цим кумани та кипчаки діяли на Балканському півострові. Асень та його нащадки продовжували залучати куманів як найманців у війнах проти своїх ворогів. Війни між греками та болгарями тривали зі змінним успіхом до 1200 р. [Акрополит 1863, 21–24; Хониат 1862; Иречек 1878, 304–310; Vasary 2005, 44–46; Успенский 1879, 165–171]. Найбільшим за всю історію вторгненням куманів до візантійських володінь був похід 1200–1201 рр. до Фракії [Vasary 2005, 48–49; Иречек 1878, 310; Успенский 1879, 207–209]. Нікіта Хониат зазначав, що на цю провінцію напали **скіфи (кумани)** та **влахи** [Хониат 1862, Царство Алексея...]. За свідченнями грецьких та слов'янських джерел, волинський князь Роман Мстиславич здійснив похід проти куманів. Ми приймаємо датування 1201–1202 рр., що було запропоноване О. Головком [Головка 2006, 233–234]. Нікіта Хониат відводить Роману роль рятівника імперії ромеїв, свідчить на користь того, що на деякий час кумани були змушені припинити напади на володіння Ангелів [Хониат 1862].

Проте напади на Фракію припинились лише на деякий час. Відновились вони після того, як Константинополем заволоділи хрестоносці. Подією світової ваги була Адріанопольська битва (1205 р.). Нам вона відома за описами Робера де Кларі, Жоффра де Віллардуена, Нікити Хоніата, Нікіфора Григора, Георгія Акрополіта [Кларі 1986, Глава СХІІ; Виллардуэн 1993, Главы 354–361; Хониат 1862; Григора 1862, 19–20; Акрополит 1863, 26]. У цій битві союзне болгаро-куманське військо завдало поразки хрестоносцям. Битва розпочалась атакою куманської кінноти [Vasary 2005, 50; Успенский 1879, 247–249; Иречек 1878, 320]. Кумани взяли участь у походах болгар до Фра-

кії та Македонії у 1205–1207 рр., а також в облозі Фессалонік (1207 р.) [Клари 1986, Глава СХVI; Виллардуэн 1993, Главы 386–389, 399, 404–410, 417–421, 461–475; Акрополит, 26–28; Григора 1862, 23–26; Хониат 1862.; Князький 1988, 25; Vasary 2005, 51–53; Успенский 1879, 254–255; Иречек 1878, 323–325]. У Болгарії в той час точилась боротьба між угрупованнями бояр, і внаслідок змови був убитий цар Калоян. Хто був замовником убивства, невідомо. Однак відомо, що куман Манастрас, який був керівником царської гвардії, вбив Калояна [Vasary 2005, 53; Павлов 2000].

Смерть Калояна призвела до хаосу у державі, яка розпалась на кілька частин. Олексій Слав відкрито перейшов на бік лагинян і став свояком Анрі де Гено [Иречек 1878, 326–327]. Цар Борил уклав династійний шлюб із донькою угорського короля Ендре II і став ворогом куманів [Vasary 2005, 60]. Угорський король вислав на допомогу Борилу війська коміта Йоахіма. У війську останнього були присутні німці, секеї, печеніги та влахи, тобто представники усіх народів Трансільванії. Кумани поблизу річки Огозт (Обозт) напали на військо Йоахіма, але зазнали поразки [Vasary 2005, 58–59].

Варто враховувати той факт, що Калоян був одружений на куманці і його сини могли користуватися допомогою степових володарів. П. Павлов вважає, що мати нащадків Калояна походила з племені *ім-огли* або *бурдж-огли* [Павлов 2000]. У такому разі стає зрозуміло, чому джерела, що так багато повідомляли про куманів раніше, обійшли увагою цю подію. *Бурдж-огли* та *ім-оба*, навчені гірким досвідом протистояння з русами мали спрямувати свою активність на Балкани. Оскільки серед племен, які мігрували до Угорщини, були названі *борчал*, які можна ототожнити з *бурджогли*, то можна зробити припущення про можливість шлюбу між донькою правителя цього племені та болгарським царем [Zimonyi 2007]. Одна тисяча куманів взяла участь у Клокотницькій битві (1230 р.) [Пахімер 1862, 74; Акрополит 1863, 49–50; Vasary 2005, 62; Иречек 1878, 336]. Як допоміжні війська вони виступали під час облоги Цурулона в 1235 р. [Акрополит 1863, 60–61; Vasary 2005, 63].

Болгарам до 1232 р. належала Олтєнія, долина річки Прахова та регіон поблизу Брана та Рукра. Фактично осердя історичної Волощини перебувало у залежності від

Асенідів. Володіння куманів розпочиналися вже на схід від річок Арджеш та Димбовіца, у Береганському степу [Павлов, За северната граница...]. Регіон поблизу сучасних Кимпулунга, Тирговішта та Бухареста мав бути утриманий болгарами, оскільки Іоанн Басараб, який правив цими територіями у першій половині XIV ст., походив з болгаризованого куманського роду. Подібно Асенідам та Шишманідам, він воював проти угорців, використовуючи допомогу кочівників [Димитров 1998, 209–213; Vasary 2005, 151–152].

Про існування великих вождівств у Північно-Західному Причорномор'ї немає інформації. Йона згадувався як король куманів, але тільки у хроніці Альберика [Albrici... 1874, 950]. Про Бортца і Мемборка було згадано тільки в угорських документах [Осіпян 2005, 4]. Єдиним вождем, відомим слов'янам, угорцям, а також Альберіку де Труа Фонтене та Рогерію, був Котян [Плетнева 1990, 169; Головка 2006, 302–303; Albrici... 1874, 946; Rogerii...1892, 549–550, 553, 556]. Логічно припустити, що активна участь Котяна у руських усобицях була зумовлена локалізацією його володінь у межиріччі Дністра та Південного Бугу. Про предків останнього відомо тільки те, що його батька звали Сутой [Ипатъевская... 1962, 544; Лаврентьевская и Суздальская... 1962, 505]. Це дозволяє припустити, що він очолював невелике плем'я у Буджаці. Один із двох ханів, згаданих Альберіком де Труа Фонтене, мав християнське ім'я Йона, що може вказувати на християнізацію куманів. Оскільки Йона не згадувався в угорських хроніках, то хрестити його могли тільки болгари з Вічіни. Таким чином, володіння Йони логічно локалізувати у Буджаку. Тоді Сароній мав правити кочівниками Береганського степу.

У 1205–1206 рр. кочівники підтримали Рюрика у змаганнях за галицький престол. У боях за Галич Котян та Сомогур зазнали поразки [Плетнева 1990, 168–169; Голубовский 1884, 168; Головка 2006, 259]. У 1211 р. кумани підтримували сіверських Ігоровичів проти Романовичів та угорців. У битві, яка відбулась поблизу Звенигорода, кочівники та Ігоровичі зазнали поразки [Головка 2006, 272]. У 1229 р. Котян вже разом із волинськими Романовичами відвоював Галич у королевича Ендре [Головка 2006, 302]. Через три роки Данило Рома-

нович разом із куманами завдав ще однієї поразки угорцям [Головко 2006, 302–303]. Котян був доволі прагматичним політиком і при можливості, як це сталося у 1235 р., прагнув послабити обидва ворогуючих табори [Плетнева 1990, 169; Головко 2006, 303]. Фактично ініціатива походів належала племені Котяна. Останнє мало назву **дурт** і було одним із куманських племен, які мігрували на територію Угорщини [Тизенгаузен 1884, 540–541]. Те, що його назву не зафіксували угорські документи, можна пояснити нетривалим часом перебування людей Котяна в Угорщині та їхніми епізодичними відносинами з Арпадовичами.

Внаслідок нападів куманів та кипчаків на Трансильванію на початку XIII ст. Ендрє II був змушений віддати землю **Бирса** у володіння тевтонським лицарям [Параска 1981, 16; Vasary 2005, 32]. До переселення у регіон хрестоносців кочівники спустошували землі комітатів Брашов та Фегераш [Vasary 2005, 32]. Тевтонці не тільки змогли протягом кількох років відбивати напади кочівників, а й самі перейшли в наступ. Лицарі завоювали деякі місцевості поблизу землі **Бирса**, у володіннях **куманів та бродників** [Князький 1988, 26]. Побоюючись зростання впливу Тевтонського ордену, у 1226–1227 рр. угорський король проголосив свій сюзеренітет над **Куманією** та вигнав тевтонських лицарів із країни [Князький 1988, 26]. За даними наративних джерел, війська короля зайняли їхні землі та палили будівлі. Німецьке населення краю було обкладено податками [Hevizi 2004; The Tsangos of Romania 2000].

Згідно з даними угорських документів, утворенню Куманської єпископії заважали декани секеїв. І. Князький пояснював позицію секеїв включенням їхніх територій до Куманської єпископії [Князький 1988, 27]. Проте цьому можна знайти інше пояснення: секеї охороняли східні угорські кордони в Трансильванії [History of Transylvania 2001–2002]. У XIII ст. трансильванські німці на той момент вже почали відігравати помітну роль у житті регіону. Німецька община Угорщини була розселена на значній території, яку раніше займали секеї. У джерелах вона дістала назву **Сасфьолда** [History of Transylvania 2001–2002]. Секеї ж були переселені на східний кордон Трансильванії [History of Transylvania 2001–2002], тому нову ініціа-

тиву короля вони зустріли без ентузіазму. Можливо, старійшини секеїв передчували нове переселення.

Рогерій зазначав, що частина румунського Прикарпаття перебувала у складі Куманської єпископії, східним кордоном якої була річка Серет (Зерех) [Rogerii 1892, 555]. Враховуючи значення Карпато-Дунайського регіону в середньовічній історії Європи, необхідно більш детально розглянути його політичну та історичну географію. З наративних джерел відомо про існування принаймні чотирьох східно-романських кнезатів у румунському Прикарпатті. Два з них були розташовані на території Северинського Банату, а третій та четвертий роз'єднувала річка Олт [History of Transylvania 2001–2002].

Північний кордон Куманської єпископії невизначений. Мабуть, володіння куманських єпископів сягали лісистих просторів Буковини. Рашид ад-Дін поряд з Мішлявою згадував про гору Баякбук [Тизенгаузен 1941, 38]. Остання назва могла походити від назви землі Буковина. Необхідно відзначити, що до території Галицько-Волинського князівства у XIII ст. належали тільки фортеці на березі Дністра. Далі вже починалась територія "*Половецького поля*" [Котляр 1998, 238].

За припущенням В. Спіней, на півночі володіння куманів сягали сучасного міста Пятра-Нямц, на місці якого у XIII ст. розташовувалася фортеця Битка Домней, яка була форtpостом угорців у Куманії [Spinei 2008, 426]. Буковина була нейтральною територією між Угорщиною та Галицько-Волинською державою. Рогерій зазначав, що до того, як потрапити на Серет, монголи пройшли землями, які поросли лісом, що узгоджується з описом Буковини в історичних хроніках [Rogerii 1892, 555].

Куманська єпископія була васалом Угорщини. Датою падіння Куманської єпископії Р. Розетті вважав 1241 рік [Redhagyó nézetek a csángókról 2004]. Схожу точку зору висловив В. Пашуто [Пашуто 1966, 36–40]. Б. Паллфі стверджує, що Куманська єпископія почала свою діяльність у 1227 р. і її першим єпископом був Теодорік [Redhagyó nézetek a csángókról 2004]. Г. Аунер, Г. Люко, К. Чиходару та В. Пашуто вважали столицею Куманської єпископії місто Мілков [Князький 1988, 30]. Румунський учений Н. Йорга стверджував,

що Куманська єпископія розташовувалась у нижній течії річки Серет, у *"Вільній Бранчі"* [Князький 1988, 30]. Російський медієвіст І. Князький локалізує Куманську єпископію на території земель Бирси, секеїв, а також у частині Куманії, обмеженій річками Олт та Серет [Князький 1988, 29–30]. Український дослідник О. Осіп'ян висловлює припущення, що Куманська єпископія охоплювала території між Карпатами, Олтом, Дунаєм та Серетом [Осіп'ян 2005, 5].

Перші складнощі у діяльності куманського єпископа датовані 1234 р., коли Папа писав Ендре II про необхідність протидії якимось людям. В угорській грамоті вони названі *валаті* [The Csangos of Romania 2000]. З православних єпархій найближчою до місця подій була Вічинська єпархія [Кулаковский 1897, 315–336; Кулаковский 1898, 393–397; Тодорова 1981, 217–243]. У цьому регіоні можна спостерігати активне протистояння Угорщини та Болгарії. За королів Емеріха, Ендре II та Бели IV угорці у своєму просуванні на схід зустрічали протидію Асенідів [The Csangos of Romania 2000]. Отже, загадкові *валаті*, які перешкоджали реалізації інтересів куманського єпископа, були православними кліриками Тирновського патріархату.

Під час монгольського завоювання західної частини *Дашт-і Кипчак* угорці наважились на похід у степи. Хоча Альберик де Труа Фонтене дещо перебільшував масштаби та дальність походу коміта Трансильванії (до Меотиди), ми можемо стверджувати про перебування угорських військ на сході від Карпат [Albrici 1874, 946]. Вони прикривали міграцію людей Котяна та евакуацію населення Куманської єпископії. У 1237 р. брат Бенедикт та інші домініканці написали листа про необхідність порятунку католицьких неофітів до голови ордену домініканців [Осіп'ян 2005, 5]. Останній міг передати це клопотання Папі Римському, а той мав попросити короля Белу вжити заходів. Тон, у якому звертався монгольський правитель до угорського короля (у листі спеціально було вжите поняття *regule* – царьок), і вказівка на перебування в Угорщині куманів свідчать про те, що потрібні заходи (евакуація) були здійснені [Аннинский 1940, 88–89].

Цьому ніби суперечить вказівка на смерть дев'яноста мучеників у Куманії.

Проте ця інформація має агіографічний характер і показує героїзм католицьких місіонерів [Осіп'ян 2005, 5]. Необхідно ще з'ясувати, чи це не просто гарна легенда. Такий же неправдоподібний характер мали повідомлення галицько-волинського літописця та Кіракоса Гандзакеці. У них згадуються християни, які вийшли до монголів з церковними символами і прийняли мученицьку смерть [Ипатьевская... 1962, 745; Киракос Гандзакеци 1976, Глава 11]. Подібні повідомлення передавали певну ідею, а не відображали історичні реалії. Навряд чи угорські домініканці мали ілюзії щодо можливості навернення монголів. Єпископ Ваца вказував на те, що попереду основних сил чингізидів йшли язичники-моксель, які вбивали усіх, хто траплявся на шляху [Матузова 1979, Матвей Парижский]. Попри гіперболізм, це повідомлення правильно передає сприйняття нових завойовників угорцями. Окрім того, необхідно мати на увазі, що Юліан та його колеги повернулись неушкодженими з подорожі до Поволжя.

Ал-Ідрісі знав про існування Внутрішньої Куманії, причому Чорна Куманія була містом, а не країною [Коновалова 2006, 118, 127]. До того ж назву місто дістало від річки, на якій розташовувалось. На середньовічних мапах місто Куманія було розташоване у гирлі річки Молочної [Фоменко 2007, 254]. Проте ал-Ідрісі вказував на існування двох міст під назвою Куманія – Білої та Чорної [Коновалова 2006, 118–119]. З усіх річок Східної Європи найбільш імовірним претендентом на те, щоб називатися Чорною, була річка з коренем *ka/ke*, тобто Кальміус або Калка [Бубенок 2004, 25]. Біла Куманія – це місто у гирлі річки Молочної. Ал-Ідрісі прямо вказував, що Чорна і Біла Куманія розташовані неподалік одна від одної [Коновалова 2006, 118–119].

Чорну Куманію ал-Ідрісі не можна зіставляти з Чорною Куманією Шимона Кезаї, оскільки в арабського географа ця назва позначала місто, а в угорського хроніста – країну [Коновалова 2006, 118; Vasary 2005, 139]. Шимон Кезаї та Андреа Дандоло локалізували цю країну біля Східних Карпат. Ніколас Олахус та Януш Туроці асоціювали її з князівством Молдавія. Петро з Реві ототожнював Чорну Куманію з Влахією [Spinei 2003, 234]. Ібн Арабшах згадував про мусульманських полонених

Карабогдан [Руссев 1999]. На північ від Дунаю сербські літописці локалізували “чорних татар” [Vasary 2005, 112]. Земля Блекуменів у скандинавських сагах розташовувалась поблизу від володінь Візантійської імперії [Spinei 2009, 105–107]. В. Спіней вважає, що блекумени нордичних саг – це “чорні кумани” [Spinei 2009, 105–107]. На користь цього свідчать дані про чорних фалонів німецьких латиномовних хронік [Spinei 2009, 106–107]. Куманія, на думку М. Лезереску-Зобіан, була іншою назвою Молдавського князівства та Східної Влахії [Lăzărescu-Zobian 1984, 265–272].

Чорний колір позначав у тюрків підпорядкованість. В арабських джерелах згадано про так званих “чорних хозар”, підпорядкованих білим хозарам, а Костянтин Порфирородний повідомляв про чорних болгар, підпорядкованих хозарам [Бубенок 2000, 5–20; Константин Багрянородный 1991, Глава 12]. Було б помилкою ігнорувати свідчення археологічних джерел, які вказували на те, що населення степів Північно-Західного Причорномор'я було здебільшого печенізько-торчеським [Добролюбский 1986, 54–65]. Цікаво, що Михайло Сирійський та Адам Бременський вважали куманів частиною огузів-тюрків

[Маркварт]. Це було небезпідставно внаслідок спорідненості між цими тюркськими народами.

На нашу думку, логічно зіставити чорних куманів із залежними від кипчаків групами огузів та печенігів. Оттон Фрейзінгенський у 1146 р. вказував на присутність поблизу Дунаю *Pescenati* [Маркварт]. Ліс печенігів та влахів розташовувався на території Трансільванії, поблизу кордону з Куманією [Madgearu 2005, 111–120]. До кипчацького завоювання печеніги кочували на території Подунав'я протягом двох століть і продовжували жити й під владою завойовників. На це ж вказують археологічні дослідження [Добролюбский 1986, 47–61].

Кумани та кипчаки вперше вийшли на кордони Угорщини у 80-х рр. XI ст., а перший їхній похід проти угорців може бути датований 1091 р. Куни, які здійснили походи 1068 та 1071 рр., – це печеніги та огузи, але не кипчаки. Куманська єпископія припинила своє існування у 1240 р., внаслідок евакуації населення. Чорна Куманія угорських хронік – це землі Берегані та Буджаку, а чорні кумани – це печеніги й огузи, які кочували в цьому регіоні та були залежні від кипчаків і куманів.

ЛІТЕРАТУРА

- Комнина Анна. Алекснада / Пер., вступит. стаття, комм. Я.Н. Любарского. Москва, 1965. Веб-публікація з веб-сайту “*Alanica*” // <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm>
- Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Т. III. Москва, 1940.
- Бибииков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. Москва, 1981.
- Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XIV вв.). Киев, 2004.
- Бубенок О.Б. “Чорні” і “білі” хозари: до питання про поширення кольорової символіки у середньовічних номадів євразійського степу // Східний світ. 1997. № 1–2.
- Виллардуэн Жоффруа де. Завоевание Константинополя / Пер., стаття и коммент. М.А. Заборова. Москва, 1993. Веб-публікація із сайту “Восточная литература” // <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frameset4.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frameset5.htm>
- Геоργия Пахимера. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг / Под ред. проф. Карпова. Санкт-Петербург, 1862. Т. 1. (царствование Михаила Палеолога. 1255–1282).
- Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в эпоху Средневековья. Т. 6.: Золотоордынское время. Донецк, 2008.
- Головко О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006.
- Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Монография. Київ, 1884.
- Голубовский П.В. Половцы в Венгрии. Киев, 1889.
- Димитров Х. Българско-унгарски отношения през средновековието. София, 1998.
- Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья. Киев, 1986.

- Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Москва, 1962.
- Иречек К.И. История болгар. Одесса, 1878.
- Клари Робер де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. М.А. Заборова. Москва, 1986 // "Восточная литература" <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm>
- Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2004.
- Князький И.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, 1988.
- Князький И.О. Русь и степь. Москва, 1996.
- Коновалова И.Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. Москва, 2006.
- Кириакос Гандзакеци. История Армении / Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А.Л. Ханларян. Москва, 1976 // Веб-публикация з веб-сайту "Восточная литература". <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frameText3.htm>
- Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1991 // Веб-публикация з веб-сайту "Восточная литература". http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412
- Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998.
- Кулаковский Ю.А. Где находилась Вичинская епархия Константинопольского патриарха? // Византийский Временник. Т. 4. Санкт-Петербург, 1897.
- Кулаковский Ю.А. Еще к вопросу о Вичине // Византийский Временник. Т. 5. Санкт-Петербург, 1898.
- Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Москва, 1962.
- Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировом // <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>. або <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>
- Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Под ред. бакалавра П. Шалфеева. Т. 1. (1204–1341). Санкт-Петербург, 1862.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва, 1950.
- Осіян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // Київська старовина. № 1–2. Київ, 2005.
- Павлов П. Бунтари и авантюристы в средневековна България. – Велико Търново, 2000 // Веб-публикация на сайті веб-видавництва Liternet. http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/.
- Павлов П. За северната граница на второто българско царство през XIII–XIV вв. // Веб-публикация з веб-сайту интернет-видавництва "Литтернет" http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/za.htm
- Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования молдавского феодального государства. Кишинев, 1981.
- Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990.
- Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім". Київ, 2008.
- Русев Н. Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum Plus, 1999. № 5.
- Тайди Т.Ю. Союз черных клобуков (тюркское объединение на Руси в XI–XIII вв.). Киев, 2005.
- Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Москва – Ленинград, 1941.
- Тодорова Е. Вичина, Килия и Ликостомо // Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981.
- Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. Москва, 1966.
- Фоменко И.К. Образ мира на старинных портоланах. Конец XIII – XVII в. Москва, 2007.
- Хониат Никита. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н.В. Чельцова. Т. 2 (1186–1206). Санкт-Петербург, 1862 // http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Xoniat/2_1.htm
http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Xoniat/2_2.htm
http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Xoniat/2_5.htm

- Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. Москва, 1997.
- Albrici monachi Triumfontinum Chronicon* / Ed. by P. Sheffer-Boichorst-1241 // *Monumenta Germaniae Historiae Scriptores*. T. XXIII. Hannover, 1874.
- Diaconu P.* Les coumans au Bas-Danube aux XI' et XII' siecles. București, 1978.
- Hevizi J.* Autonomies in Europe and Hungary. A comparative review. The Regional and Ecclesiastical Autonomy of the Minorities and Nationality Groups. Toronto – Buffalo, 2002 // <http://www.hungarianhistory.com/lib/auto.htm>, www.hungarianhistory.com/lib/hevizi/hevizi.pdf
- History of Transylvania* / B. Köpeczi, L.Makkai, A.Mócsi, Z. Szasz. From the beginning to 1606. Editor of the English Translation Bennett Kovrig. Vol. 1. Toronto – New Jersey, 2001–2002 // <http://mek.niif.hu/03400/03407/html/1.html>.
- Lăzărescu-Zobian M.* Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // *Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun /Journal of Turkish Studies*. Vol. 8. Harvard, 1984.
- Madgearu A.* Români și pecenegi în Sudul Transilvaniei // *Relatii Interetnice în Transilvania. Secolele IV–XIII*. Bibliotheca Septemcastrensis. Vol. XII. București, 2005 // <http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/bibliotheca/relatii%20interetnice%20in%20transilvania/6%20madgearu/articol1.htm>
- Makkai L.* A milkói (kún) püsköpség és népei. Debrecen, 1936.
- Paloczai-Horvath A.* Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary. Budapest, 1989.
- Rogierii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // *Monumenta Germaniae Historiae Scriptores*. T. XXIX. Hannover, 1892.
- Rosetti R., Arens M., Bein D., Demény L.* Redhagyó nézetek a csángókról. Budapest, 2004 // <http://vmek.niif.hu/03600/03654/03654.htm>.
- Solomon F.* Episcopia Cumaniei – Episcopia Milcoviei. Două episoade din istoria relațiilor româno-maghiare // *Studii istorice româno-ungare*. Iași, 1999.
- Spinei V.* The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution // *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Leiden – Boston, 2008.
- Spinei V.* The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj – Napoca, 2003.
- Spinei V.* The Romanians and Turkic Nomads North of the Danube Delta to from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden – Boston, 2009.
- The Tsangos of Romania. The Hungarian Minorities in Romanian Moldavia*. Editor S.J. Magyary. Buffalo – Toronto, 2000 // <http://www.hungarian-history.hu/lib/rum.htm>
- Vasary I.* Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge UK, 2005.
- Zimonyi Istvan.* History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottomans // <http://www.Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi.I.P.pdf>